

Co dalej z polskimi roszczeniami wobec Niemiec z tytułu strat wojennych w latach 1939-1945?

What Next with Polish Claims Against Germany for War Losses in 1939-1945?

The author addresses the legal problem of Polish claims for war losses in 1939-1945 against the German state. According to Germany, the matter of these claims is closed. From the point of view of the Polish state, the issue is still open. The author presents a calendar of events relevant from the point of view of this topic, including the legal arguments of both sides of the dispute.

Rafał Adamus

*profesor nauk prawnych
Uniwersytet Opoleński*

ORCID – 0000-0003-4968-459X

e-mail: radamus@uni.opole.pl

Słowa kluczowe:

II wojna światowa, 1939-1945, reparacje wojenne, odszkodowania, zbrodnie wojenne, odpowiedzialność

Key words:

World War, 1939-1945, war reparations, compensation, war crimes, responsibility

<https://doi.org/10.36128/priw.vi44.608>

1. Wstęp

Roszczenia Rzeczypospolitej Polskiej wobec demokratycznych Niemiec (RFN) z tytułu strat wojennych¹ poniesionych w latach 1939-1945, pomimo upływu znacznego²

- 1 Na temat genezy i podstaw prawnych reparacji wojennych zob. Patrycja Sobolewska, „The Question of War Reparations in Polish – German Relations after World War II” *Review of International, European and Comparative Law*, vol. XVII (2019): 140 i n.
- 2 Zob. np. Mieczysław Stolarczyk, „Reparacje wojenne dla Polski od Niemiec w latach 1945–2020” *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, nr 2 (2020): 170 i n.

upływu czasu od zakończenia II wojny światowej, do tej pory nie zostały w pełni zaspokojone. Teza powyższa wynika z porównania skali polskich strat³ poniesionych w wyniku II wojny światowej i efektywnie otrzymanych świadczeń kompensacyjnych ze strony Niemiec. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na istotną asymetrię w wypłacie odszkodowań dla obywateli Polski w stosunku do odszkodowań wypłaconych obywatelom innych państw⁴. Według polskich wyliczeń wartość niezaspokojonych roszczeń to kwota 6, 2 biliona złotych (około 1,3 biliona euro)⁵. Można oczywiście dyskutować na temat przyjętej metodologii wyliczeń, niemniej wspomniany raport stanowi istotny punkt odniesienia w dyskusji na temat wysokości polskich roszczeń.

Główną funkcją roszczeń z tytułu strat wojennych nie jest funkcja kompensacyjna. Wiele ze strat wojennych – zabrane życia ludzkie, niewyobrażalne cierpienia, systemowo niszczone dobra kultury – to zdarzenia całkowicie nieodwracalne. Istotne znaczenie ma funkcja represyjna i prewencyjna. Gdyby państwa-agresorzy musiały płacić uczciwy rachunek za wyrządzone straty wojenne, to być może byłoby mniej konfliktów zbrojnych⁶.

Państwo niemieckie, w swoim oficjalnym stanowisku, wychodzi z założenia, że sprawa roszczeń Polski jest już definitywnie zakończona⁷.

-
- 3 Zob. np. Adam Eberhardt, Mateusz Gniazdowski, Tytus Jaskułowski, Maciej Krzysztofowicz, „Szkody wyrządzone Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego. Historia dociekań i szacunków”, [w:] *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004*, t. I, *Studia*, red. Witold M. Góralski (Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2004), 31-33.
 - 4 Magdalena Bainczyk, „Asymetria odszkodowań dla obywateli Polski za szkody poniesione w II wojnie światowej w stosunku do odszkodowań wypłaconych obywatelom innych państw” *Policy Papers*, nr 42 (2023): 11 i n.; Sobolewska, „The Question of War Reparations in Polish – German”, 148-149.
 - 5 Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej, Warszawa 2022
 - 6 Formułowana niekiedy teza, że przyczyną wybuchu II wojny światowej były reparacje nałożone na Niemcy w Traktacie Wersalskim budzi zastrzeżenia w świetle faktów historycznych.
 - 7 W niniejszym artykule, w pewnym uproszczeniu, za stanowisko strony niemieckiej zostanie uznany raport Służb Naukowych Bundestagu: Raport. Podstawy i ograniczenia prawnomiędzynarodowe reparacji wojennych ze szczególnym uwzględnieniem relacji niemiecko-polskiej Sygnatura akt: WD 2 - 3000 - 071/17 Zakończenie pracy: 28 sierpnia 2017 roku, w: Raporty Służb Naukowych Bundestagu w sprawie reparacji

Według niemieckiej narracji ostatnia rata długu za II wojnę światową miała zostać spłacona w 1988 roku. W roku 2010 państwo niemieckie miało zakończyć swoje rozliczenia finansowe z tytułu I wojny światowej⁸. Podobne

wojennych dla Polski i odszkodowań dla polskich obywateli. Opracowanie i komentarz Magdalena Bainczyk, Instytut Zachodni, Poznań 2018, s. 15. Odpowiedź Niemiec, datowana na 28 grudnia 2022 roku, na notę dyplomatyczną Polski co do niezaspokojonych roszczeń, nie zawierała argumentacji merytorycznej.

- 8 W niemieckiej narracji – włączając w to wypowiedzi publicystyczne – wskazuje się następujące argumenty: (1) konferencja poczdamska ustaliła, że wypłata odszkodowań wojennych dla Polski nastąpi za pośrednictwem ZSRR; (2) Niemcy nie były stroną ustaleń poczdamskich – nie zaciągnęły zatem własnych zobowiązań; istnieje wątpliwość czy roszczenia z tytułu strat wojennych powstają w związku z faktem ich wyrządzenia czy ich ustalenia w umowie międzynarodowej pomiędzy państwem wierzycielem a państwem – dłużnikiem; (3) rząd PRL w 1953 roku zrzekł się roszczeń z tytułu wojny; nie ma znaczenia, że oświadczenie rządu PRL o zrzeczeniu się roszczeń nie zostało zarejestrowane w ONZ; nie ma znaczenia, że PRL było państwem satelickim wobec ZSRR; (4) jeżeli rząd PRL zrzekł się roszczeń pod naciskiem ZSRR to Polska ma obecnie roszczenia względem następcy ZSRR – Federacji Rosyjskiej; (5) zamknięcie kwestii roszczeń wojennych potwierdzone zostało przy okazji podpisywania traktatu granicznego pomiędzy PRL a RFN w 1970 r.; sprawę polskich roszczeń zamknęły bilateralne ustalenia co do współpracy dobrosąsiedzkiej; niektórzy współcześni polscy politycy przyznali, że sprawa polskich roszczeń jest zakończona; (6) jeżeli zrzeczenie się roszczeń nie było skuteczne z uwagi na brak suwerenności Polski, to tym samym wadliwe były ustalenia rządu PRL co do granicy polsko-niemieckiej; (7) elementem rekompensaty wojennej były nabytki terytorialne Polski kosztem Niemiec; (8) państwo niemieckie dobrowolnie zadośćuczyniło roszczeniom żyjących ofiar poprzez wypłaty z Fundacji Polsko-Niemieckie Pojednanie; (9) państwo polskie przez dziesiątki lat nie dochodziło żadnych roszczeń; (10) przeciwko dochodzeniu roszczeń przemawia znaczny upływ czasu od zbrodni dokonanych w czasie II wojny światowej – obecne pokolenie Niemców i Polaków nie ma nic wspólnego z tamtymi tragicznymi wydarzeniami; (11) Polska dokonała szabru majątku niemieckiego na „wschodnich ziemiach niemieckich”, które zostały przekazane Polsce w administrację na mocy porozumień zwycięskich mocarstw; (12) podnoszenie kwestii roszczeń wojennych wynika z wewnętrznych potrzeb politycznych; obecnie państwo polskie ma problemy z praworządnością, tuszowanymi skandalami korupcyjnymi, wysoką inflacją; modna jest fobia antyniemiecka; (13) strona polska

zapatrywanie zostało wielokrotnie wyrażone w niemieckiej publicystyce, która konsekwentnie niechętna jest jakimkolwiek dalszym polskiemu roszczeniu z tytułu niemieckich zbrodni wojennych. Przy czym jakość podnoszonej argumentacji jest bardzo różna⁹. Szczególnie dyskusyjna jest teza o „podwójnej moralności” Rzeczypospolitej Polskiej, która z jednej strony oczekuje od RFN

nie wyjaśniła jaka jest istota roszczeń, czy chodzi o odszkodowanie z budżetu federalnego RFN do budżetu państwa polskiego, czy indywidualną rekompensatą na podstawie modelu odszkodowań za pracę przymusową, czy o model hybrydowy jak w przypadku Namibii; (14) wyliczenie precyzyjnej wysokości roszczeń nie jest możliwe; (15) zbrodnie wąskiej grupy nazistów nie mogą rzutować na losy całego współczesnego państwa niemieckiego (16) suma roszczeń jest za duża; RFN nie dysponuje takimi środkami finansowymi aby zadośćuczynić polskim roszczeniom; (17) gdyby Polsce wypłacono żądane przez nią roszczenia, to popadłaby w „chorobę holenderską” – negatywny efekt pasywnej postawy w wyniku niespodziewanie otrzymanego bogactwa; (18) jakiegokolwiek płatności mogłoby nastąpić tylko do rąk żyjących ofiar - gdyby było odwrotnie powstałby precedens, na postawie którego byłe państwa kolonialne miałyby roszczenia za dawne szkody i doprowadziłyby do transferu bogactwa, zmieniającego dotychczasową pozycję byłych metropolii i byłych kolonii; (19) zbyt wysokie reparacje wojenne, jak wynika to z następstw traktatów kończących wojnę francusko-pruską i I wojnę światową są pożywką dla rozwoju nacjonalizmu; (20) dochodzenie roszczeń przez Polskę zniszczyłoby zjednoczoną Europę; Niemcy brały udział w odbudowie Polski po 1989 roku; (21) Polska posługuje się wybiórczą moralnością: z jednej strony domaga się od Niemiec odszkodowań, a z drugiej strony odmawia roszczeniom środowisk żydowskich do pozostawionego w Polsce mienia bezspadkowego.

- 9 Deutschland hat keine Kriegsschulden mehr, Stern z 3 października 2010. <https://www.stern.de/politik/geschichte/rueckzahlung-abgeschlossen-deutschland-hat-keine-kriegsschulden-mehr-3888104.html>; Sven Kellerhof, „Warum Deutschland Polen keine Reparationen schuldet” *Die Welt*, 3 sierpnia 2017. <https://www.welt.de/geschichte/article167330618/Warum-Deutschland-Polen-keine-Reparationen-schuldet.html>; Klaus Bachman, „Warum Polens Reparationsforderungen die Grenzen von Polen infrage stellen” *Berliner Zeitung*, 2 września 2022. <https://www.berliner-zeitung.de/politik-gesellschaft/essay-klaus-bachmann-warum-polens-reparationsforderungen-die-grenzen-von-polen-infrage-stellen-jaroslav-kaczynski-li.262663>; Michael Wolfson, „Polens Forderungen zeugen von Doppelmoral” *Bild*, 10 stycznia 2023. <https://www.bild.de/politik/kolumnen/kolumne/reparationszahlungen-polens-forderung-zeugt-von-doppelmoral-gastkommentar-82501540.bild.html>.

zapłaty roszczeń za zbrodnie wojenne, a z drugiej strony sama odmawia roszczeniom niektórych środowisk żydowskich z tytułu tzw. mienia bezspadkowego po żydowskich ofiarach niemieckiego Holocaustu. Obie sytuacje są jednak nieporównywalne. Tytuł Skarbu Państwa do przejścia mienia bezspadkowego należy do niekontrowersyjnych zasad prawnych i odnosił się do obywateli polskich bez względu na ich narodowość¹⁰.

Kwestia polskich roszczeń z tytułu niemieckich zbrodni wojennych w latach 1939-1945 ma wymiar prawny, historyczny, moralny, społeczny, ekonomiczny i polityczny. W niniejszym opracowaniu uwaga zostanie skoncentrowana na prawnomiędzynarodowym charakterze toczącego się sporu.

Jakkolwiek perspektywy realnego zadośćuczynienia polskim roszczeniom wydają się być mało prawdopodobne, to warto mieć na uwadze okoliczność, że nie są one zamkniętym tematem. Kwestia ta jest istotna z punktu widzenia ogólnego poczucia sprawiedliwości i pamięci o historii, w szczególności wobec okoliczności, że wydarzenia z przeszłości bardzo często stają się przedmiotem polityki historycznej i zupełnie nowych interpretacji wydarzeń z przeszłości. Jednocześnie rzetelna dyskusja w sprawie roszczeń, oparta na merytorycznej argumentacji, nie powinna przeszkadzać polsko-niemieckiemu pojednaniu.

Tematyka roszczeń z tytułu zbrodni wojennych w najbliższym czasie z pewnością będzie żywa w związku ze zbrodniami wojennymi popełnianymi przez Federację Rosyjską w Ukrainie, w związku z wojną napastniczą wszczętą 24 lutego 2022 roku.

2. Roszczenia Polski wobec Niemiec z tytułu strat poniesionych w II wojnie światowej

Geneza roszczeń¹¹ Polski wobec Niemiec z tytułu strat poniesionych w II wojnie światowej sięga do porozumienia z 23 sierpnia 1939 roku, zawartego w Moskwie pomiędzy ZSRR a Niemcami¹² (Pakt Ribbentrop-Mołotow), którego tajny protokół dzielił II Rzeczpospolitą na dwie strefy wpływów:

10 Zob. Rafał Adamus, „Niemieckie 447” *Do Rzeczy*, z 11 lipca 2019. <https://dorzeczy.pl/kraj/107832/nemieckie-447.html>.

11 Znaczenie pojęć: reparacje, restytucje, rewindykacje, odszkodowania indywidualne wyjaśniają Jan Barcz, Jerzy Kranz, *Reparacje od Niemiec po drugiej wojnie światowej w świetle prawa międzynarodowego Aspekty prawa i praktyki* (Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2019), 26 i n. Zob. też *Raport. Podstawy i ograniczenia prawnomiędzynarodowe*, 16-17. Poszkodowanymi w wyniku wojny mogą być różne podmioty: państwo jako podmiot prawa międzynarodowego, obywatele tego państwa, ich organizacje (np. spółki, spółdzielnie).

12 W niniejszym opracowaniu autor nie używa słów „naziści”, „narodowi socjaliści”, „hitlerowcy” czy podobnych zamienników. Unikanie okre-

radziecką i niemiecką¹³. Napaść zbrojna Niemiec na Polskę 1 września 1939 roku i brutalna polityka okupacyjna wyznaczyła początek bezprecedensowych strat w zasobach ludzkich, materialnych i kulturalnych II Rzeczypospolitej. Państwo niemieckie ponosi także odpowiedzialność za masowe deportacje obywateli polskich z terenów bezpośrednio włączonych do Niemiec. Odpowiedzialność prawna za wydarzenia II wojny światowej dotyczyła państwa niemieckiego jako podmiotu prawa międzynarodowego, niemieckich przedsiębiorstw (w związku z niewolniczą eksploatacją robotników przymusowych), jak i obywateli niemieckich.

Napaść ZSRR na Polskę 17 września 1939 roku otworzyła drugi rachunek strat, a także otworzyła drogę do masowych deportacji obywateli polskich w głąb ZSRR. Dnia 22 czerwca 1941 roku doszło do przerwania sojuszu niemiecko-radzieckiego. Państwo niemieckie rozpoczęło działania wojenne na terytorium II Rzeczypospolitej pod okupacją ZSRR. W 1944 roku miał miejsce powrót działań wojennych na terytorium II Rzeczypospolitej pomiędzy ZSRR a Niemcami.

W 1945 roku ukształtowany został pojałtański układ Europy na mocy radziecko-anglo-amerykańskich ustaleń. W jego następstwie Polska nie miała jakiegokolwiek samodzielności w polityce międzynarodowej. Nie była stroną ustaleń na szczeblu międzynarodowym dotyczących jej terytorium i ludności. Stała się państwem satelickim ZSRR. Na jej terytorium stacjonowały wojska ZSRR. Wybory w Polsce nie były ani wolne, ani demokratyczne, a ich wyniki były fałszowane. Karta Atlantycka zatrzymała się na żelaznej kurtynie. Państwo polskie mocą arbitralnych decyzji zostało „przesunięte” na zachód. Pojałtański układ Europy skutkował masowymi deportacjami Polaków z ziem II Rzeczypospolitej wchłoniętych przez ZSRR (tzw. zabużan) i masowymi deportacjami Niemców z ziem przyznanych Polsce, na mocy rozstrzygnięć międzynarodowych dokonanych bez podmiotowego udziału Polski.

Kluczowe znaczenie z punktu widzenia powojennych roszczeń wobec Niemiec z tytułu strat wojennych miał tzw. Układ Poczdamski z 2 sierpnia 1945 roku¹⁴. W rozdziale IV (dotyczącym „Reparacji z Niemiec”). Idea reparacji ujęto w nim w następujący sposób: „Germany would be forced to compensate to the greatest possible extent for the loss and suffering that she has caused to the United Nations, and for which the German people cannot escape responsibility”. Układ Poczdamski stanowił o podziale Niemiec na dwie strefy reparacyjne – wschodnią i zachodnią. W dalszej części porozumienia

ślenia „Niemcy” w odniesieniu do odpowiedzialności za II wojnę światową jest wynikiem swoistego „marketingu historycznego”.

13 Po zakończeniu działań wojennych w 1939 roku rządy Niemiec i ZSRR respektowały poczynione ustalenia. Niemcy wycofały swoje wojska z tej części terytorium II Rzeczypospolitej, która miały przypaść ZSRR.

14 Sobolewska, „The question of war reparations in Polish – German”, 144.

jego sygnatariusze ustalili, że żądania o odszkodowanie ze strony ZSRR będą zaspokojone przez wywiezienie odpowiednich przedmiotów ze strefy okupacyjnej radzieckiej oraz przez majątek niemiecki znajdujący się za granicą. ZSRR zobowiązało się zaspokoić polskie żądania o odszkodowanie ze swej własnej części odszkodowań¹⁵.

Żądania o odszkodowanie Stanów Zjednoczonych Ameryki, Zjednoczonego Królestwa i innych krajów uprawnionych do odszkodowań miały zostać zaspokojone przez strefy zachodnie oraz przez odpowiedni majątek niemiecki znajdujący się za granicą. Jak się ocenia, z uwagi na narastające napięcia pomiędzy ZSRR a aliantami zachodnimi nie doszło do podpisania traktatu pokojowego mającego za przedmiot uregulowanie skutków zakończonej wojny¹⁶. Wobec nadchodzącej zimnej wojny pomiędzy światem zachodnim a ZSRR alianci zachodni zrewidowali swoje pierwotne plany co do Niemiec, gdyż granica pomiędzy dwoma wrogimi blokami przebiegała pomiędzy dwoma państwami niemieckimi. Wobec ryzyka nowego wielkiego konfliktu sprawa reparacji wobec Niemiec straciła na swoim znaczeniu¹⁷.

Na bazie Układu Poczdamskiego, którego Polska nie była sygnatariuszem, doszło do zawarcia w Moskwie bilateralnej umowy między Polską a ZSRR dnia 16 sierpnia 1945 roku. Zgodnie z tą umową ZSRR zrzekł się na rzecz Polski „swoich pretensji do mienia niemieckiego i niemieckich aktywów, jak również do przysługujących mu akcji niemieckich przedsiębiorstw przemysłowych i transportowych na terytorium Polski [...], o ile należały do terytorium niemieckiego” (a więc na byłych niemieckich terenach wschodnich). Oprócz tego ZSRR zobowiązał się do odstąpienia Polsce, zgodnie z tą umową i celem pokrycia polskich roszczeń, udział w wysokości 15 procent świadczeń przysługujących mu w ramach reparacji z niemieckich stref okupacyjnych. Odstąpienie tych świadczeń następowało jednakże w zamian za dostarczenie przez Polskę „węgla niemieckiego”: w pierwszym roku dostaw miało to być 8 mln ton, w ciągu następnych czterech lat – po 13 mln, a w następnych latach po 12 mln ton (tzw. klauzula węglowa). Specjalna cena

15 W ocenie historyka Piotra Długołęckiego, „Jak wyglądało przekazywanie reparacji wojennych przez Niemcy?” *Polityka*, 21 kwietnia 2015. <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1616213,1,jak-wygladalo-przekazywanie-reparacji-wojennych-przez-niemcy.rea>, „Trudno było o gorsze rozwiązanie. Polska z podmiotu, który winien był otrzymać od pokonanych Niemiec należne reparacje, stała się petentem zabiegającym w Moskwie o przekazywanie części majątku wywożonego z Niemiec”.

16 *Raport. Podstawy i ograniczenia prawnomiędzynarodowe*, 18.

17 Sprawę odszkodowań dla aliantów zachodnich szczegółowo omawia Sobolewska, „The Question of War Reparations in Polish – German”, 146-147.

za węgiel została określona w tajnym protokole i wynosiła średnio 1,22 dol. za tonę, co oznaczało, że stanowiła ona mniej niż 10 proc. światowej ceny rynkowej i nie pokrywała nawet kosztów wydobycia i transportu¹⁸.

Kolejnym istotnym wydarzeniem było oświadczenie ZSRR z 15 sierpnia 1953 roku, w którym ZSRR, zapowiedziało całkowite zwolnienie Niemiec z dniem 1 stycznia 1954 roku ze zobowiązań reparacyjnych — „z uwagi na to, iż Niemcy wypełniły już znaczącą część swoich finansowych i gospodarczych zobowiązań związanych z następstwami wojny”. Warto zwrócić uwagę na kontekst historyczny: było to po tzw. powstaniu berlińskim w czerwcu 1953 roku, które wojska radzieckie krwawo stłumiły używając jednostek pancernych. W niedługi czas po nim pojawiło się, złożone w luźnej formie, lustrzane oświadczenie rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 23 sierpnia 1954 roku. „Biorąc pod uwagę, że Niemcy zadośćuczyniły już w znacznym stopniu swym zobowiązaniom z tytułu odszkodowań i że poprawa sytuacji gospodarczej Niemiec leży w interesie ich pokojowego rozwoju, rząd PRL – pragnąc wnieść swój dalszy wkład w dzieło uregulowania problemu niemieckiego w duchu pokojowym i demokratycznym oraz zgodnie z interesami narodu polskiego i wszystkich pokój miłujących narodów – powziął decyzję o zrzeczeniu się z dniem 1 stycznia 1954 r. spłaty odszkodowań na rzecz Polski”¹⁹.

Z kolejnych ważnych zdarzeń wymienić należy Traktat o podstawach normalizacji wzajemnych stosunków między PRL a RFN z 7 grudnia 1970 r. podpisany w Warszawie. Nie odnosił się on do roszczeń Polski z tytułu poniesionych strat wojennych. Dnia 4 czerwca 1989 r. miały miejsce pierwsze częściowo wolne wybory parlamentarne w Polsce. *Deutsche Wiedervereinigung* nastąpiło 3 października 1990 roku na mocy porozumienia zawartego 12 września 1990 roku w Moskwie pomiędzy NRD i RFN czterema dawnymi państwami okupacyjnymi. Zgodnie z poglądem rządu niemieckiego tzw. traktat „dwa plus cztery” ostatecznie reguluje wszystkie zagadnienia prawne związane z zakończeniem wojny²⁰.

Odnotować należy okoliczność wypłaty odszkodowań na rzecz obywateli polskich w indywidualnych przypadkach²¹.

18 Długołęcki, „Jak wyglądało przekazywanie reparacji wojennych przez Niemcy?”.

19 Oświadczenie Rządu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w sprawie decyzji Rządu ZSRR dotyczącej Niemiec, Warszawa, 23 sierpnia 1953 r., Zbiór Dokumentów 1953, nr 9, p. 1830–1832.

20 *Raport. Podstawy i ograniczenia prawnomiędzynarodowe*, 15.

21 Krzysztof Ruchniewicz, „German War Compensation for Poland in the 1960s and 1970s” *Polish Foreign Affairs Digest*, nr 1 (2005): 37; Dariusz Sołtysiak, *Podstawy prawne i implementacja odszkodowań niemieckich*

3. Kontekst współczesny

W powojennych Niemczech pojawiały się ruchy rewizjonistyczne. Powstało Powiernictwo Pruskie i inne organizacje niemieckie, które jako cel swojej działalności na rzecz przesiedlonych Niemców wymieniają „zwrot majątku skonfiskowanego przez państwa, które dokonały wypędzeń na Wschodzie sprzecznie z prawem międzynarodowym”. Na tym tle politycznym pojawiła się uchwała Sejmu RP 10 września 2004 roku, wzywająca polski rząd do podjęcia z Niemcami rozmów o uregulowaniu otwartych kwestii odszkodowawczych. Stosunek do wydarzeń II wojny światowej jest przedmiotem subiektywnej polityki historycznej państwa niemieckiego.

Niewątpliwym faktem jest dominacja gospodarczo-polityczna demokratycznych Niemiec w ramach Unii Europejskiej. W ostatnich latach polityka gospodarcza Niemiec nastawiona na była na ścisłą współpracę z Federacją Rosyjską, a przede wszystkim tani import surowców z Federacji Rosyjskiej. Zaplanowano pominięcie linii tranzytowych przez Europę Środkowo-Wschodnią (czego wyrazem była budowa gazociągu Nord Stream 2). Jesienią 2022 roku Federacja Rosyjska otwarcie podała do publicznej wiadomości swoje oczekiwania co do rewizji układu sił w Europie. Dnia 24 lutego 2022 roku Federacja Rosyjska napadł a zbrojnie na Ukrainę.

W dniu 28 grudnia 2022 roku rząd niemiecki udzielił lakonicznej odpowiedzi na notę dyplomatyczną Polski z dnia 3 października 2022 r. w sprawie roszczeń z tytułu strat wojennych. Niemiecka nota została dostarczona do polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych w dniu 3 stycznia 2023 r. Według rządu Niemiec sprawa reparacji i odszkodowań za straty wojenne pozostaje zamknięta, a rząd Niemiec nie zamierza podejmować negocjacji w tej sprawie. Nie oznacza to po polskiej stronie braku poważnych argumentów merytorycznych.

4. Prawnomiędzynarodowa odpowiedzialność Niemiec wobec Polski za straty wojenne wyrządzone w latach 1939-1945

Nie powinna budzić wątpliwości zasada odpowiedzialności prawnej Niemiec²² w stosunku do Polski z tytułu strat wojennych. Dnia 1 września

dla polskich ofiar eksperymentów pseudomedycznych w latach 1945–1989 (Warszawa, 2004), 1.

- 22 W literaturze zwraca się uwagę na sprawę „żądań odszkodowawczych od Federacji Rosyjskiej – prawnomiędzynarodowego kontynuatora ZSRR – z tytułu niezrealizowania przez ZSRR postanowień Uchwał Poczdamskich w odniesieniu do polskich roszczeń reparacyjnych, które miały być zaspokojone z części majątku niemieckiego zajętego przez ówczesny ZSRR. Polskie uprawnienie miało jednak charakter wtórny, co powoduje, że ściąganie przez Polskę reparacji od Niemiec czy uregulowanie problemu polskich repatriantów z za Buga, czyli Zabuzan,

1939 roku Niemcy rozpoczęły wobec Polski wojnę napastniczą²³. Według art. 3 IV konwencji haskiej z 1907 r. dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej, ratyfikowanej także przez Niemcy, państwo prowadzące wojnę odpowiada za każdy czyn osoby wchodzącej w skład sił zbrojnych tego państwa²⁴.

Skala zarówno strat biologicznych, materialnych, jak i w sferze dóbr kultury wyrządzona przez Niemcy państwu polskiemu w czasie II wojny światowej była ogromna i bezprecedensowa²⁵. Państwo niemieckie dokonywało zniszczeń celowo i metodycznie. Perspektywicznym celem Niemiec było zmniejszenie biologicznej populacji Słowian (w ówczesnej propagandowej retoryce: „podludzi”) i stworzenie z nich niewolniczej siły roboczej

domagających się odszkodowania z tytułu utraty przez nich ich mienia na Kresach Wschodnich, nie jest obecnie możliwe. Aktualne władze Federacji Rosyjskiej w całej rozciągłości podtrzymują bowiem twierdzenia, że Kresy Wschodnie – obszar II Rzeczypospolitej został przez nią utracony we wrześniu 1939 r. w rezultacie, jak uważały ówczesne władze radzieckie, ich zajęcia w trosce o bezpieczeństwo ludności tych ziem, tudzież zachodniej granicy Związku Radzieckiego, a nie, jak dowodzi Polska – agresji” Piotr Łaski, „Polskie żądania reparacji wojennych wobec Niemiec oraz żądania odszkodowawcze Niemców wobec własności ponemieckiej w Polsce z tytułu jej utraty po II wojnie światowej” *Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego*, vol. XIX (2021): 171.

- 23 Ludwik Domański, *Wojna jako tytuł prawny do wynagrodzenia za szkody i straty. Zarys teorii i praktyki prawa międzynarodowego, prywatnego i publicznego* (Warszawa: G. P. N., 1915), 12 i n.; Szymon Rundstein, *Szkody wojenne. Teoria nadzwyczajnych indemnizacyj w prawie publicznym* (Warszawa: Hoesick, 1916), 7-14, s. 120 i n.; Remigiusz Bierzanek, *Wojna a prawo międzynarodowe* (Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1982), 94-97; Władysław Czapliński, *Odpowiedzialność za naruszenia prawa międzynarodowego w związku z konfliktem zbrojnym* (Warszawa: Instytut Spraw Międzynarodowych, 2009), 14 i n.
- 24 Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa, dnia 6 września 2017 r. BAS-WAP - 1455/17 Opinia prawna w sprawie możliwości dochodzenia przez Polskę od Niemiec odszkodowania za szkody spowodowane przez drugą wojnę światową w związku z umowami międzynarodowym.
- 25 Sprawozdania w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945.

deportowanej na Syberię. W ramach formuły przejściowej, którą wdrożono, ówczesne państwo niemieckie stosowało politykę terroru, eksploatacji i eksterminacji²⁶.

Roszczenia z tytułu strat wojennych powstają nie tyle w związku z umieszczeniem obowiązku ich pokrycia w treści późniejszego traktatu pokojowego albo w umowie międzynarodowej, ale w związku z ich faktycznym wyrządzeniem. Traktat pokojowy albo umowa międzynarodowa może natomiast konkretyzować te roszczenia. Okoliczność, że nie ma porozumienia polsko-niemieckiego odnoszącego się do roszczeń Polski względem Niemiec nie oznacza, że roszczenia te nie powstały²⁷.

Dnia 26 listopada 1968 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ uchwaliło konwencję o niestosowaniu przedawnienia wobec zbrodni wojennych i zbrodni przeciw ludzkości. Roszczenia Polski te nie są zatem przedawnione²⁸. Roszczenia Polski z tytułu strat wojennych w latach 1939-1945 nie mogły wygasnąć, przez fakt ich niewykonywania (tzw. odwyknięcie, przemilczenie, *desuetudo*). Nie mogło również dojść do milczącej zgody (*acquiescence*) w sprawie zrzeczenia się przez Polskę roszczeń względem Niemiec, jeżeli roszczenia te nie ulegają przedawnieniu.

Polska nie była sygnatariuszem umowy z dnia 12 września 1990 roku zawartej w Moskwie pomiędzy NRD i RFN czterema dawnymi państwami okupacyjnymi w przedmiocie zjednoczenia Niemiec. Traktat „dwa plus cztery” nie był skuteczny *erga omnes*. Jedyne odniesienie w traktacie do spraw bezpośrednio polsko-niemieckich dotyczy spraw granicy międzypaństwowej, regulowanej porozumieniem bilateralnym. Niemniej traktat zjednoczeniowy nie odnosił się do roszczeń Polski z tytułu strat wojennych, a zatem nie można uznać, że doprowadził on do ich wygaśnięcia po stronie państwa-wierzyciela niebędącego stroną umowy międzynarodowej²⁹. Dla strony niemieckiej traktat „dwa plus cztery” miał zamykać sprawę rozliczeń z tytułu II wojny światowej, ale już po jego zawarciu utworzono Fundację Polsko-Niemieckie Pojednanie, z której środków wypłacano (raczej symboliczne) kwoty świadczeń żyjącym Polakom.

Z punktu widzenia odpowiedzialności prawnej Niemiec nie mają znaczenia takie okoliczności jak: podpisanie przez Polskę Karty Paryskiej dla Nowej Europy z 1990 roku, w której wyrażono zadowolenie z przyjęcia

26 Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1961), 9.

27 Zob. wątpliwości strony niemieckiej co do momentu powstania roszczeń. *Raport. Podstawy i ograniczenia prawnomiędzynarodowe*, 15.

28 Strona niemiecka uznaje roszczenia Polski za przedawnione. *Raport. Podstawy i ograniczenia prawnomiędzynarodowe*, 33.

29 Na tą okoliczność zwraca uwagę Stefan Hambura, *Reparacje wojenne w stosunkach polsko-niemieckich*, Ekspertyza BSiE Nr 302.

traktatu „dwa plus cztery”. Aprobata Polski co do zjednoczenia Niemiec nie była równoważna ze zrzeczeniem się roszczeń³⁰. Dyskusyjne wydaje się być stanowisko państwa-dłużnika co do dorozumianego zrzeczenia się roszczeń przez poszkodowanego (państwo-wierzyciela) w sytuacji braku sprzeciwu co do zjednoczenia dwóch państw niemieckich. Roszczenia z tytułu strat będących następstwem II wojny światowej mają szczególną powagę prawną.

5. Brak pełnej swobody Polski przy podejmowaniu niektórych decyzji na arenie międzynarodowej w latach 1945-1989

W dziesięcioleciach następujących po 1945 r. nie istniało suwerenne, samodzielne państwo polskie, z władzami wybranymi w wolnych i demokratycznych wyborach, zgodnie z wolą obywateli. Polska Rzeczpospolita Ludowa przez dziesięciolecia pozostawała w całkowitej zależności geopolitycznej od ZSRR (choć w miarę upływu lat owa zależność słabła). PRL nie prowadziła samodzielnej polityki międzynarodowej; była stroną sojuszu militarnego podporządkowanego ZSRR (tzw. Układ Warszawski); na jej terytorium Polski stacjonowały wojska ZSRR. Ponadto, ZSRR kierowało się doktryną zbrojnego wymuszania posłuszeństwa w stosunku do państw satelickich. Wszystkie powyższe okoliczności były wiadome stronie niemieckiej. Pomiedzy PRL a III Rzeczpospolitą jest ciągłość państwowa.

Akty prawa międzynarodowego dla swojej ważności wymagają swobody w ich wyrażeniu. Nie spełniają tego wymogu akty działania państwa satelickiego będące wynikiem niedopuszczalnego wpływu dominanta.

Nie oznacza to, że państwo satelickie nie mogło zawrzeć jakiegokolwiek ważnej umowy międzynarodowej. Nie można stawiać znaków równości pomiędzy jednostronnym oświadczeniem złożonym pod presją dominanta, będącym deklaracją nieuzasadnionej korzyści dla kogo innego, czy umowami pomiędzy dominantem i państwem satelickim a aktami prawnomiędzynarodowymi państwa satelickiego z innymi podmiotami prawa międzynarodowego, które są zgodne z jego racją stanu, i które zostały zawarte bez presji zewnętrznej. Traktaty graniczne z NRD i RFN co do granic zachodnich Polski wynikały z naturalnych potrzeb potwierdzenia statusu nowego kształtu państwa, znacznie zmniejszonego terytorialnie w następstwie II wojny światowej. Polsko-niemieckie ustalenia co do granic zachodnich Polski odnosiły się do pierwotnych ustaleń jałtańskich mocarstw z koalicji antyhitlerowskiej. Potwierdzały istniejące *status quo*. Mają zatem inny walor prawny niż zrzeczenie się, wbrew własnemu interesowi, roszczeń z tytułu strat wojennych.

30 *Raport. Podstawy i ograniczenia prawnomiędzynarodowe*, 26.

6. Pośrednictwo ZSRR w pokrywaniu polskich strat wojennych (*pacta tertiis*)

PRL, jako państwo satelickie wobec ZSRR, nie było bezpośrednią stroną³¹ porozumienia prawnomiędzynarodowego z państwem niemieckim w sprawie polskich roszczeń z tytułu szkód poniesionych w latach 1939-1945³². Jak uważa profesor Jörn Eckert: „w Układzie Poczdamskim nie ustanowiono możliwości wysuwania odrębnych roszczeń odszkodowawczych przez Polskę. Polska mogła oprzeć się wyłącznie na Związku Radzieckim”³³. Niemniej okoliczność powyższa nie prowadziła do wygaśnięcia w s z y t k i c h polskich roszczeń z tytułu strat wojennych. Układ poczdamski tworzył swoiste *pactum in favorem tertii*³⁴. Osobą trzecią była Polska. Strona niemiecka zwraca uwagę na okoliczność, że państwo zobowiązane (Niemcy) nie miało żadnego wpływu na dystrybucję reparacji³⁵. W istocie rzeczy Polska również nie miała żadnego wpływu na dystrybucję reparacji.

Można postawić tezę że, Układ Poczdamski nie obejmował wszelkich roszczeń odszkodowawczych państw poszkodowanych przez Niemcy w wyniku II wojny światowej, a jak wskazywano wcześniej roszczenia powstają w związku z faktem wyrządzenia szkody a nie w związku z ich przyznaniem

-
- 31 Polska i Niemcy zawarły w dniu 31 października 1929 r. tzw. umowę likwidacyjną, regulującą kwestię roszczeń finansowych i majątkowych, związanych z wojną 1914-1918 oraz Traktatem Wersalskim. Polska w latach 1914-1918 nie istniała jako państwo. Zgodnie z art. 231 Traktatu Wersalskiego: „Rządy sprzymierzone i stowarzyszone oświadczają, zaś Niemcy przyznają, że Niemcy i ich sprzymierzeńcy, jako sprawcy, są odpowiedzialni za wszystkie szkody i straty, poniesione przez Rządy sprzymierzone i stowarzyszone oraz przez ich obywateli na skutek wojny, która została im narzucona przez napaść ze strony Niemiec i ich sprzymierzeńców”. Jan Namitkiewicz, *Mieszany Trybunał Rozjemczy polsko – niemiecki, ustanowiony na zasadzie art. 304 Traktatu Wersalskiego* (Warszawa: Hoesick, 1922).
- 32 Polska nie była stroną innych umów regulujących wynikające z wojny kwestie majątkowe (m.in. londyńskiego układu o odszkodowaniach z 27 lutego 1953 r.) zawartych pomiędzy Niemcami a państwami tzw. Zachodu.
- 33 Jörn Eckert, „Reparacje wojenne a rezygnacja z nich: niemiecko-polskie stosunki z perspektywy historyczno-prawnej” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, z. 2 (2005).
- 34 Mariusz Muszyński, „Skuteczność oświadczenia rządu PRL z 23.8. 1953 r. w sprawie zrzeczenia się reparacji: rozważania w świetle prawa międzynarodowego” *Kwartalnik Prawa Publicznego*, nr 3 (2004): 43-79.
- 35 *Raport. Podstawy i ograniczenia prawnomiędzynarodowe*, 21.

w umowie międzynarodowej, jak również nie znosił tych roszczeń ani ich nie ograniczał³⁶.

Eckert tak ocenił kolejne ogniwo w łańcuszku wydarzeń – umowę pomiędzy Polską a ZSRR 16 sierpnia 1945 roku zawartą w Moskwie: „Mocą tego bilateralnego porozumienia z ZSRR Polska przystała na postanowienia Układu Poczdamskiego, według którego jedynym adresatem jej roszczeń z tytułu reparacji miał być Związek Sowiecki”³⁷. Było to jednak porozumienie dominanta z państwem satelickim. Dominant sam ponosił własną, odrębną odpowiedzialność prawną wobec swego satelity za spowodowane przez siebie straty wojenne wynikające ze zbrojnej napaści w 1939 roku i okupacji w latach 1939-1941. Wojska dominanta stacjonowały wówczas w Polsce i kontynuowały otwartą wojnę z siłami polskiego podziemia niepodległościowego.

Niesamodzielność Polski w windykowaniu roszczeń od Niemiec było wygodnym instrumentem dla kontroli przez ZSRR rozwoju kraju zniszczonego wojną i dwoma okupacjami: niemiecką i radziecką. Ekonomiczne uzależnienie PRL od ZSRR było kolejnym sposobem na ograniczenie suwerenności państwa satelickiego. Zatem uznanie takiego porozumienia za nieważliwe zawarte budzi zastrzeżenia.

Wielkość i wartość reparacji dla ZSRR nie została precyzyjnie określona, co oznaczało oczywistą niewiadomą dla stopnia zaspokojenia polskich roszczeń³⁸. Ponadto, polityka wywozu mienia w głąb ZSRR z terenów zajętych przez Armię Czerwoną była w fazie realizacji jeszcze przed podpisaniem jakichkolwiek umów reparacyjnych.

Elementem porozumienia z 16 sierpnia 1945 roku była wspomniana już wcześniej klauzula węglowa. Stała się ona w istocie rzeczy narzędziem korzystnego dla ZSRR drenażu ekonomicznego PRL³⁹. W literaturze podnosi

36 Mariusz Muszyński, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze* (Bielsko-Biała: Wydawnictwo Sto, 2003), 320.

37 Eckert, „Reparacje wojenne a rezygnacja z nich”.

38 Barcz, Kranz, *Reparacje od Niemiec*, 51-52.

39 Stanisław Żerko, *Reparacje i odszkodowania w stosunkach między Polską a RFN (zarys historyczny)* (Poznań: Instytut Zachodni, 2017), 11: „Podporządkowany Moskwie rząd polski został traktatowo zobowiązany do wieloletniego dostarczania do ZSRR bardzo dużych ilości węgla – od 8 do 13 mln ton rocznie – po „specjalnej cenie umownej”. W tajnym załączniku cenę tę ustalono na średnio 1,22 dolara za tonę węgla oraz 1,44 dolara za tonę koksu. Było to wielokrotnie, nawet 10-krotnie mniej niż ówczesne ceny światowe. Przepuszczalnie otrzymane z tego tytułu sumy ledwie pokrywały koszty wydobycia i transportu. Straty strony polskiej pogłębiał fakt, że był to okres wyjątkowej koniunktury na węgiel na światowych rynkach, a uzyskane tą drogą dewizy bardzo by się

się następujący jeszcze argument co do polsko-radzieckiej umowy z 16 sierpnia 1945 roku: „jest ona kwestionowana jako niezgodna z treścią Uchwał Poczdamskich, ponieważ ZSRR nie posiadał w dacie jej zawierania praw do ziem przyznanych Polsce mocą postanowień poczdamskich”⁴⁰.

7. Znaczenie prawne oświadczenia o zrzeczeniu się roszczeń przez władze PRL z 23 sierpnia 1953 roku

Strona niemiecka w swojej argumentacji powołuje się na zasadę *estoppel* wyrastającą z koncepcji nadużycia prawa⁴¹. Istotą tej zasady jest odmowa ochrony prawnej dla zachowania państwa sprzecznego z wcześniej złożonym jasnym i jednoznacznym oświadczeniem innemu państwu, w sposób wyraźny lub dorozumiany, na podstawie którego inne państwo zostało poszkodowane lub państwo, które to uczyniło zapewniło sobie jakąś korzyść.

Zdaniem m.in. profesora Jana Sandorskiego⁴² oświadczenie rządu PRL z 23 sierpnia 1953 roku, dotyczące zrzeczenia się z dniem 1 stycznia 1954 roku spłaty odszkodowań na rzecz Polski, było nieważne *ab initio* i jako takie nigdy nie wywierało i nie wywiera skutków prawnych, gdyż przyczynami nieważności bezwzględnej, na podstawie późniejszej Konwencji o Prawie Traktatów z 1969 roku, są: przymus wobec przedstawiciela państwa, przymus wobec państwa polegający na groźbie lub użyciu siły oraz sprzeczność umowy z *ius cogens*⁴³. Po pierwsze więc, istnieją podstawy dla przyjęcia nieważności zrzeczenia się roszczeń wobec Niemiec oświadczeniem rządu PRL. Oświadczenie nie zostało złożone w sposób swobodny, z uwagi na uwarunkowania geopolityczne⁴⁴. Sekwencja czasowa oświadczeń ZSRR i PRL pokazuje, że oświadczenie rządu PRL był to akt, co do zasady, kopiujący przez państwo

zrzuconemu krajowi przydały. Już później, po przełomie październikowym, polskie straty z tytułu klauzuli węglowej szacowano na 836 mln dolarów według cen światowych z 1956 r.”

40 Łaski, „Polskie żądania reparacji wojennych”, 144.

41 *Raport. Podstawy i ograniczenia prawnomiędzynarodowe*, 28.

42 Jan Sandorski, „Nieważność zrzeczenia się przez Polskę reparacji wojennych a niemieckie roszczenia odszkodowawcze” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, z. 3 (2004): 53.

43 Muszyński, „Skuteczność oświadczenia rządu PRL z 23.8.1953 r.”, 43-79.

44 Stefan Hambura, Karol Karski, Mariusz Muszyński, Jan Sandorski, *Tezy do stanowiska doktryny polskiej w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą* (Poznań-Warszawa-Berlin, 2005). https://www.researchgate.net/publication/366917275_Tezy_do_stanowiska_doktryny_polskiej_w_sprawie_uznania_deklaracji_z_23_sierpnia_1953_r_o_zrzeczeniu_

satelickie idee aktu politycznego dominanta⁴⁵. Okoliczności te były wiadome obu państwom niemieckim.

Po drugie, można postawić tezę, że polskie oświadczenie rządowe naruszało obowiązującą wówczas Konstytucję z dnia 22 lipca 1952 roku, ponieważ sprawy ratyfikacji i wypowiedzania umów międzynarodowych należały do kompetencji Rady Państwa, a nie Rady Ministrów⁴⁶. Oświadczenie rządowe co do roszczeń mających swojego wierzyciela i dłużnika było materialem dla umowy międzynarodowej.

Po trzecie, oświadczenie rządu PRL było na tyle wątpliwe⁴⁷, że strona niemiecka oczekiwała później potwierdzenia tego oświadczenia, co prowadzi do wniosku, że miała obawy co do skuteczności zrzeczenia się tych

sie_przez_Polske_reparacji_wojennych_za_nieobowiazujaca_ekspertyza_prawna_Theses_for_the_position_of.

45 Krytycznie do tej koncepcji odnieśli się Barcz, Kranz, *Reparacje od Niemiec*, 72-73.

46 Krytycznie do tego argumentu odnieśli się Barcz, Kranz, *Reparacje od Niemiec*, 72-73.

47 Warto wskazać na wątpliwości jakie sformułowali Hambura, Karski, Muszyński, Sandorski, *Tezy do stanowiska doktryny polskiej w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r.*: „Jedyny sporządzony w języku polskim, tekst deklaracji rządu PRL z 1953 r. znajdujący się w archiwum ministerstwa spraw zagranicznych NRD, które zostało przejęte po zjednoczeniu Niemiec przez archiwum MSZ RFN rozpoczyna się od zdania „OBIAD WYDANY PRZEZ G. M. MALENKOWA NA CZESC DELEGACJI RZADOWEJ NRD.” Potem następuje tytuł i tekst Oświadczenia z wieloma błędami o charakterze rusycyzmów (np. UCZNIC, MILUJACZYCH, WIESC, MILUJACZYCH, POEZIETE, NIEZBEDNACH). Wymaga podkreślenia, iż również w nagłówku napisanym po niemiecku w w/w dokumencie występują błędy. Powstaje pytanie, czy tekst ten został napisany dla Polski przez ZSRR i NRD podczas pobytu delegacji NRD w Moskwie, gdyż to tam właśnie miał miejsce obiad wydany przez Przewodniczącego Rady Ministrów ZSRR G. M. Malenkowa. Nie ma żadnej noty skierowanej do ówczesnego rządu NRD, która mogłaby być częścią umowy w formie wymiany not, znanej prawu międzynarodowemu. W archiwach zachowało się jedynie pismo (list) premiera NRD Grotewohla, który dziękując Radzie Ministrów PRL za zrzeczenie się reparacji oraz odpowiedź Bieruta. Jednakże ta wymiana listów nie oznacza, że w ten właśnie sposób zawarta została odpowiednia umowa o zrzeczeniu się reparacji. Wymienione listy nie mają charakteru umowy międzynarodowej, ponieważ nie spełniają przesłanek określonych w zwyczaju międzynarodowym dla umowy w formie wymiany not (listów)”.

roszczeń⁴⁸. Nie jest również jednoznacznie jasne kto był adresatem tego oświadczenia, skoro reparacje były wypłacane przez ZSRR. Jak się wydaje „Niemcy”, o których mowa w oświadczeniu z 23 sierpnia 1954 roku to NRD, skoro ZSRR pobierało reparacje ze swojej strefy okupacyjnej, a państwa tzw. bloku wschodniego nie uznawały RFN⁴⁹. Jak podaje Stanisław Żerko, „6 maja 1970 r. powołano działającą przy resorcie finansów Komisję do Opracowania Problemu Odszkodowań Wojennych. Do zadań tego gremium należało »ustalenie polskich strat i szkód powstałych w związku z II wojną światową, mogących stanowić podstawę do wysunięcia przez Polską Rzeczpospolitą Ludową roszczeń odszkodowawczych wobec Niemieckiej Republiki Federalnej«. Był to kolejny już zespół, jaki władze Polski Ludowej utworzyły dla oszacowania strat wojennych. Jego powołanie oznaczało, że rząd w Warszawie zamierzał zgłosić roszczenia wobec RFN”⁵⁰. Co prawda przy okazji polsko-niemieckich rozmów w sprawie Traktatu o podstawach normalizacji wzajemnych stosunków między PRL a RFN z 7 grudnia 1970 r. miało jakoby dojść do potwierdzenia zrzeczenia się przez Polskę roszczeń względem RFN właśnie w drodze oświadczenia rządu PRL z 23 sierpnia 1953 r. „Potwierdzenie” przybrało formę wypowiedzi (1) wiceministra spraw zagranicznych i (2) posła na Sejm PRL, członka Rady Państwa, I sekretarza KC PZPR⁵¹. Można te wypowiedzi oceniać w kategorii interpretacji a nie kreacji aktu prawa międzynarodowego.

Po czwarte, oświadczenie rządu PRL jest sprzeczne z rzeczywistym stanem rzeczy. Realnie otrzymane przez Polskę świadczenia z tytułu strat wojennych wyrządzonych przez Niemcy były na tyle niewielkie, że nie uzasadniały odstąpienia od dalszych roszczeń.

Po piąte, warto odesłać do opracowania profesora Mariusza Muszyńskiego, kwestionującego cechy oświadczenia rządu PRL jako jednostronnego aktu prawa międzynarodowego⁵². Jednostronne akty zachowania w sferze prawnomiędzynarodowej posiadają inny walor prawny niż umowy dwustronne i wielostronne.

Po szóste, PRL nie była bezpośrednią stroną umów międzynarodowych dotyczących roszczeń wobec Niemiec, a zatem skoro dominant jakim

48 Stanisław Żerko, „Sprawa niemieckich odszkodowań za II wojnę światową w stosunkach między Polską a RFN” *Colloquium*” *Pedagogika Nauko o Polityce i Administracji*, nr 3 (2019).

49 Hambura, *Reparacje wojenne w stosunkach polsko-niemieckich*.

50 Żerko, *Reparacje i odszkodowania*, 20.

51 Ibidem, 21-22.

52 Mariusz Muszyński, „Skuteczność oświadczenia rządu PRL z 23.8. 1953 r.”, 43-79. Zob. też krytyczne stanowisko co do tego poglądu: Barcz, Kranz, *Reparacje od Niemiec*, 72.

był ZSRR oświadczył o zakończeniu eksploatacji roszczeń, to istotą oświadczenia rządu PRL mogła być tylko likwidacja pewnego substosunku (relacji podporządkowanej)⁵³. Zatem oświadczenie rządu PRL miało charakter „porządkowy”, czy „techniczny”. Jeżeli ZSRR realizował roszczenia i następnie z pozyskanych aktywów przekazywał ich część Polsce, to zaprzestanie realizacji roszczeń przez ZSRR zamykało tylko ten „kanał dystrybucji”. W literaturze przedmiotu pojawia się argument, że wobec wektorów spłat ustalonych w traktacie poczdamskim rząd PRL nie mógł się zrzec roszczeń ani względem NRD, ani względem RFN⁵⁴. Według innego zapatrywania oświadczenie rządu PRL nie mogło iść dalej niż oświadczenie złożone przez ZSRR, a zatem mogło dotyczyć wyłącznie zrzeczenie się roszczeń względem NRD⁵⁵.

Po siódme, ówczesnym celem ZSRR było gospodarcze wspomoczenie NRD, zwłaszcza po kryzysie krwawo stłumionego powstania berlińskiego w czerwcu 1953, krytycznej ocenie prowadzenia spraw niemieckich przez Ławrientija Berię. Innymi słowy NRD miało być beneficjariuszem zrzeczenia się roszczeń przez ZSRR w celu lepszego osadzenia władzy ZSRR w NRD⁵⁶.

Dalej zauważyć należy, że w oświadczeniu rządu PRL jest mowa, że powziął on „decyzję o zrzeczeniu się z dniem 1 stycznia 1954 r. spłaty odszkodowań na rzecz Polski”. W sformułowaniu tym nie mieści się zrzeczenie co do roszczeń indywidualnych⁵⁷.

Nie ulega wątpliwości, że w dojrzałych relacjach prawnomiędzynarodowych skuteczne zrzeczenie się roszczeń z tytułu tak poważnych strat wojennych powinno być swobodne, zgodne z prawem wewnętrznym (w tym normami kompetencyjnymi, właściwą formą takiego aktu, itp.), jednoznaczne (co do sposobu sformułowania), oparte o racjonalne przesłanki.

53 Por. Barcz, Kranz, *Reparacje od Niemiec*, 72.

54 Sobolewska, *The Question of War Reparations in Polish – German*, 149.

55 Hambura, Karski, Muszyński, Sandorski, *Tezy do stanowiska doktryny polskiej w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r.*

56 Wanda Jarząbek, „Władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec problemu reparacji i odszkodowań od Republiki Federalnej Niemiec 1953-1989” *Dzieje Najnowsze. Rocznik*, nr 2 (2005): 85 i n.; Żerko, *Reparacje i odszkodowania*, 15; Barcz, Kranz, *Reparacje od Niemiec*, 61.

57 Barcz, Kranz, *Reparacje od Niemiec*, 68. Układ z 8 lutego 1957 r. o przywróceniu normalnych stosunków między Polską Rzeczpospolitą Ludową a Japonią (Dz. U. 1957, Nr 49 poz. 233) (ratyfikowany przez Radę Państwa): „Artykuł IV. Polska Rzeczpospolita Ludowa i Japonia zrzekają się wzajemnie wszelkich roszczeń wynikających z wojny między obu Krajami we własnym imieniu, jak również ze strony ich instytucji i obywateli, przeciw drugiemu państwu, jego instytucjom i obywatelom”.

8. Niewielka efektywność dotychczas spełnionych świadczeń strony niemieckiej

Istotne znaczenie ma w istocie rzeczy niewielka⁵⁸, wręcz dyskryminacyjna, skala dotychczasowego pokrycia roszczeń Polski i jej obywateli w kontekście skali dokonanych zniszczeń w Polsce⁵⁹, skali wypłat dokonanych dla innych państw⁶⁰.

Jak podaje Eckert, „dane dotyczące całkowitej wysokości reparacji spleaconych na rzecz ZSRR i Polski wahają się w przedziale kwot od 6 do 31,7 miliardów dolarów – według cen rynku światowego z 1938 r. Do tego dochodzą także konfiskaty przeprowadzone na rzecz Związku Sowieckiego oraz Polski i obejmujące majątek z byłych niemieckich terenów wschodnich. Z tego też względu między kwestią odszkodowań a kwestią cesji terytorialnych ze strony Trzeciej Rzeszy, ustalonych w czasie konferencji poczdamskiej w 1945 r. w gronie zwycięskich mocarstw II wojny światowej, istniał ścisły związek. Cesja byłych niemieckich terenów na wschód od granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej oraz wywłaszczenie znajdującego się tam mienia niemieckiego stanowiły z perspektywy prawa międzynarodowego część świadczeń reparacyjnych”. Pogląd ten jest nietrafny. Cesje terytorialne dla Polski kosztem Niemiec (które wcześniej jednoznacznie dążyły do konfliktu zbrojnego

-
- 58 Biuro Analiz Sejmowych Warszawa, dnia 29 grudnia 2017 r. BAS-WAP - 2520/1, Opinia prawna w sprawie możliwości uchylecia się od skutków prawnych oświadczenia woli składanego przez beneficjentów świadczeń wypłacanych przez fundację „Polsko-Niemieckie Pojednanie”, które dotyczyło nieodwołalnej rezygnacji z dochodzenia roszczeń odszkodowawczych wynikających z nazistowskiego bezprawia.
- 59 Najwyższa Izba Kontroli, Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego, Informacja o wynikach kontroli KNO.410.006.00.2016 Nr ewid. 203/2016/P/16/024/KNO Odzyskiwanie utraconych dzieł sztuki; Wojciech Kowalski, *Likwidacja skutków II wojny światowej w dziedzinie kultury* (Warszawa: Instytut Kultury, 1994); Wojciech Kowalski, Monika Kuhnke, *Looted and Restituted, Polish Ministry of Foreign Affairs' Efforts to Restitute Poland Cultural Goods Lost During World War II* (Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Warszawa 2005).
- 60 Biuro Analiz Sejmowych 1996BAS-ZSP-2123/17, Warszawa, dnia 27 grudnia 2017 r. Informacja na temat działań prawnych związanych z dochodzeniem roszczeń odszkodowawczych od Niemiec za straty materialne i osobowe wywołane II wojną światową podejmowanych na drodze krajowej i międzynarodowej przez: Albanii, Bośnię i Hercegowinę, Bułgarię, Czarnogórę, Czechy, Danię, Estonię, Finlandię, Francję, Grecję, Holandię, Irlandię, Izrael, Litwę, Łotwę, Macedonię, Norwegię, Słowację, Węgry, Wielką Brytanię i Włochy.

w Europie i wywołały II wojnę światową) były swoistą „rekompensatą”⁶¹ za ziemie utracone na Wschodzie. W wyniku „przesunięcia na zachód”, na mocy ustaleń jałtańskich Polska w istotny sposób zmniejszyła się terytorialnie. Reparacją wojenną nie jest pozbawienie agresora części jego terytorium jako sankcji za wyniszczającą wojnę napastniczą⁶². Zresztą decyzja co do granic Polski została podjęta „bez niej i za nią”. Do przyznanych Polsce ziem, kosztem Niemiec, miała ona pretensje historyczne⁶³. Inni autorzy (prof. Jan Barcz, prof. Jerzy Kranz) wyjaśnili, że „decyzja mocarstw o przejęciu mienia prywatnego zarówno w Niemczech, jak i za granicą, stanowiła natomiast środek nadzwyczajny, co można uzasadnić wynikającą z działań niemieckich skalą zniszczeń, rabunku i szkód wyrządzonych w majątku publicznym i prywatnym na okupowanych terytoriach. O ile zatem powojennych zmian terytorialnych nie sposób zaliczyć do reparacji, o tyle konfiskata prywatnego majątku niemieckiego wchodziła zgodnie z decyzjami mocarstw w skład reparacji. Potwierdził to Europejski Trybunał Praw Człowieka (ETPC), który odrzucając w 2008 r. skargę obywateli RFN stwierdził, że powojenne decyzje mocarstw dotyczące przejęcia mienia prywatnego nie naruszały prawa międzynarodowego”⁶⁴.

9. Podsumowanie

Negatywne stanowisko rządu RFN zajęte pod koniec 2022 roku – strony zainteresowanej w sprawie – nie oznacza jeszcze bezzasadności polskich roszczeń z tytułu reparacji wojennych. Komplikuje się jednak zagadnienie trybu ich przymusowego dochodzenia. Nie jest jednak wykluczone ponowienie not dyplomatycznych, inicjowanie rozmów dwustronnych, zaproponowanie międzynarodowego arbitrażu *ad hoc*.

Sąd Najwyższy przyjął, że „na obecnym etapie stanu i rozwoju prawa międzynarodowego publicznego, państwu niemieckiemu przysługuje immunitet jurysdykcyjny w sprawach o roszczenia z czynów niedozwolonych, popełnionych przez niemieckie siły zbrojne podczas II wojny światowej na terenie Polski”⁶⁵. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej w orzeczeniu z 15 lutego 2007 roku potwierdził ciągłość państwową Republiki Federalnej Niemiec z III Rzeszą Niemiecką. Zdaniem Trybunału po upadku III Rzeszy

61 Barcz, Kranz, *Reparacje od Niemiec*, 55-56, Piotr Eberhardt, „The Curzon line as the eastern boundary of Poland. The origins and the political background” *Geographica Polonica*, nr 2 (2012): 8-9.

62 Łaski, „Polskie żądania reparacji wojennych”, 161.

63 Ibidem, 161.

64 Barcz, Kranz, *Reparacje od Niemiec*, 57.

65 Postanowienie z 29 października 2010 r., IV CSK 465/09, OSNC 2011, nr 2, poz. 22.

odpowiedzialność prawna przeszła na jej sukcesora, czyli RFN⁶⁶. Niemniej, zdaniem TSUE sądom państw obcych (państw miejsca zdarzenia, *loco delicti commissi*) nie przysługuje w stosunku do państwa niemieckiego jurysdykcja w sprawie odpowiedzialności i odszkodowań, gdyż działanie sił zbrojnych III Rzeszy było aktem *de iure imperii*, a ten objęty jest immunitetem jurysdykcyjnym państwa.

W powyższym kontekście należy przytoczyć następujące zapatrywanie: „Pogląd, zgodnie z którym immunitet miałby charakter nieograniczony, jako emanacja zasady *par in parem non habet imperium*, jest anachroniczny. W analogiczny sposób należy nawet traktować, mający wpływ na możliwość powoływania się na immunitet, dychotomiczny podział na *acta iure imperii* i *acta iure gestionis*. Instytucja immunitetu ulega postępującej zmianie z uwagi na rozwój prawa międzynarodowego. Nie istnieje zwyczaj międzynarodowy, który zabraniałby możliwości skutecznego powoływania się na immunitet w razie naruszenia przez pozwane państwo. Międzynarodowe prawo zwyczajowe kształtuje się wraz z upływem lat i ma na nie duży wpływ orzecznictwo sądów poszczególnych państw⁶⁷.”

W literaturze zwraca się uwagę na okoliczność, że gdyby hipotetycznie krajowy Trybunał Konstytucyjny uwzględnił dopuszczalność drogi sądowej przed sądem krajowym sądem dla roszczeń przeciwko państwu niemieckiemu, „to w przypadku wydania orzeczenia przeciwko państwu sprawcy przez sąd państwa zdarzenia nie może być ono wykonane, bowiem to pierwsze posiada także immunitet egzekucyjny będący pochodną immunitetu co do zasady⁶⁸.”

Według aktualnego stanu wiedzy nie ma międzynarodowego trybunału, którego kognicja obejmowałaby sprawę o roszczenia Polski z tytułu strat wojennych. Dla zaspokojenia polskich roszczeń wojennych przez państwo niemieckie potrzebna jest odpowiednia do tego wola polityczna. Na razie jej brak, ale wiele argumentów przedstawianych w niemieckiej narracji ma bardzo dyskusyjną powagę.

66 Wyrok w sprawie C-292/05, Eirim Lehouriton i in. vs Diuosio tis Omospondiakis Dimokratias.

67 Piotr Sobański, Możliwość dochodzenia reparacji wojennych od Niemiec przed polskimi sądami, https://www.researchgate.net/publication/340720994_adwokat_Piotr_Sobanski_Zielona_Gora_-_Reparacje_wojenne_od_Niemiec_przed_polskimi_sadami/link/5e9a1e20a6fdcca7892087c8/download.

68 Łaski, *Polskie żądania reparacji wojennych*, 161.

Obok tematu reparacji wojennych państwa polskiego wobec RFN pozostaje kwestia rewindykacji dóbr kultury i roszczeń indywidualnych⁶⁹.

Bibliografia

- Adamus Rafał, „Niemieckie 447” *Do Rzeczy* z 11 lipca 2019.
- Bachman Klaus, „Warum Polens Reparationsforderungen die Grenzen von Polen infrage stellen” *Berliner Zeitung*, 2 września 2022.
- Bainczyk Magdalena, „Asymetria odszkodowań dla obywateli Polski za szkody poniesione w II wojnie światowej w stosunku do odszkodowań wypłaconych obywatelom innych państw” *Policy Papers*, nr 42 (2023).
- Barcz Jan, Jerzy Kranz, *Reparacje od Niemiec po drugiej wojnie światowej w świetle prawa międzynarodowego Aspekty prawa i praktyki*. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa, 2019.
- Bierzanek Remigiusz, *Wojna a prawo międzynarodowe*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1982.
- Biuro Analiz Sejmowych 1996BAS-ZSP-2123/17, Warszawa, dnia 27 grudnia 2017 r. Informacja na temat działań prawnych związanych z dochodzeniem roszczeń odszkodowawczych od Niemiec za straty materialne i osobowe wywołane II wojną światową podejmowanych na drodze krajowej i międzynarodowej przez: Albanię, Bośnię i Hercegowinę, Bułgarię, Czarnogórę, Czechy, Danię, Estonię, Finlandię, Francję, Grecję, Holandię, Irlandię, Izrael, Litwę, Łotwę, Macedonię, Norwegię, Słowację, Węgry, Wielką Brytanię i Włochy.
- Biuro Analiz Sejmowych Warszawa, dnia 29 grudnia 2017 r. BAS-WAP – 2520/1. Opinia prawna w sprawie możliwości uchylenia się od skutków prawnych oświadczenia woli składanego przez beneficjentów świadczeń wypłacanych przez fundację „Polsko-Niemieckie Pojednanie”, które dotyczyło nieodwołalnej rezygnacji z dochodzenia roszczeń odszkodowawczych wynikających z nazistowskiego bezprawia.
- Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa, dnia 6 września 2017 r. BAS-WAP – 1455/17. Opinia prawna w sprawie możliwości dochodzenia przez Polskę od Niemiec odszkodowania za szkody spowodowane przez drugą wojnę światową w związku z umowami międzynarodowym.
- Broszat Martin, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939-1945*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1961.
- Czapliński Władysław, *Odpowiedzialność za naruszenia prawa międzynarodowego w związku z konfliktem zbrojnym*. Warszawa: Instytut Spraw Międzynarodowych, 2009.

69 Piotr Sobański, „Zagadnienie restytucji polskich dóbr kultury zagrabionych przez hitlerowców podczas II wojny światowej” *Palestra*, nr 6 (2017).

- Domański Ludwik, *Wojna jako tytuł prawny do wynagrodzenia za szkody i straty. Zarys teorii i praktyki prawa międzynarodowego, prywatnego i publicznego*. Warszawa: G. P. N., 1915.
- Eberhardt Piotr, „The Curzon line as the eastern boundary of Poland. The origins and the political background” *Geographica Polonica*, nr 2 (2012): 5-21.
- Eckert Jorn, „Reparacje wojenne a rezygnacja z nich: niemiecko-polskie stosunki z perspektywy historyczno-prawnej”, przeł. Igor B. Nestoruk *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, z. 2 (2005): 19-31.
- Hambura Stefan, Karol Karski, Mariusz Muszyński, Jan Sandorski, *Tezy do stanowiska doktryny polskiej w sprawie uznania deklaracji z 23 sierpnia 1953 r. o zrzeczeniu się przez Polskę reparacji wojennych za nieobowiązującą*. Poznań-Warszawa-Berlin, 2005.
- Hambura Stefan, *Reparacje wojenne w stosunkach polsko-niemieckich*. Ekspertyza BSiE Nr 302.
- Jarząbek Wanda, „Władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wobec problemu reparacji i odszkodowań od Republiki Federalnej Niemiec 1953-1989” *Dzieje Najnowsze. Rocznik*, nr 2 (2005): 85-103.
- Jorn Eckert, „Reparacje wojenne a rezygnacja z nich: niemiecko-polskie stosunki z perspektywy historyczno-prawnej” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, z. 2 (2005).
- Kellerhof Sven, „Warum Deutschland Polen keine Reparationen schuldet” *Die Welt*, 3 sierpnia 2017.
- Kowalski Wojciech, *Likwidacja skutków II wojny światowej w dziedzinie kultury*. Warszawa: Instytut Kultury, 1994.
- Kowalski Wojciech, Monika Kuhnke, *Looted and Restituted, Polish Ministry of Foreign Affairs' Efforts to Restitute Poland Cultural Goods Lost During World War II*. Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 2005.
- Łaski Piotr, „Polskie żądania reparacji wojennych wobec Niemiec oraz żądania odszkodowawcze Niemców wobec własności ponemieckiej w Polsce z tytułu jej utraty po II wojnie światowej” *Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego*, vol. XIX (2021): 139-162.
- Muszyński Mariusz, „Skuteczność oświadczenia rządu PRL z 23.8.1953 r. w sprawie zrzeczenia się reparacji rozważania w świetle prawa międzynarodowego” *Kwartalnik Prawa Publicznego*, nr 3 (2004): 43-79.
- Muszyński Mariusz, *Przejęcie majątków niemieckich przez Polskę po II wojnie światowej. Studium prawnomiędzynarodowe i porównawcze*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo Sto, 2003.
- Najwyższa Izba Kontroli, Departament Nauki, Oświaty i Dziedzictwa Narodowego, Informacja o wynikach kontroli KNO.410.006.00.2016 Nr ewid. 203/2016/P/16/024/KNO Odzyskiwanie utraconych dzieł sztuki.

Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej. Warszawa 2022.

„Raport. Podstawy i ograniczenia prawnomiędzynarodowe reparacji wojennych ze szczególnym uwzględnieniem relacji niemiecko-polskiej Sygnatura akt: WD 2 - 3000 - 071/17 Zakończenie pracy: 28 sierpnia 2017 roku”, [w:] *Raporty Służb Naukowych Bundestagu w sprawie reparacji wojennych dla Polski i odszkodowań dla polskich obywateli*, oprac. Magdalena Bainczyk. Poznań: Instytut Zachodni, 2018.

Ruchniewicz Krzysztof, „German War Compensation for Poland in the 1960s and 1970s”, *Polish Foreign Affairs Digest*, nr 1 (2005): 37-50.

Rundstein Szymon, *Szkody wojenne. Teoria nadzwyczajnych indemnizacji w prawie publicznem.* Warszawa: Hoesick, 1916.

Sandorski Jan, „Nieważność zrzeczenia się przez Polskę reparacji wojennych a niemieckie roszczenia odszkodowawcze” *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, z. 3 (2004): 53-69.

Sobański Piotr, „Zagadnienie restytucji polskich dóbr kultury zagrabionych przez hitlerowców podczas II wojny światowej” *Palestra*, nr 6 (2017): 74-81.

Sobolewska Patrycja, „The Question of War Reparations in Polish-German Relations after World War II” *Review of International, European and Comparative Law*, vol. XVII (2019).

Sołtysiak Dariusz, *Podstawy prawne i implementacja odszkodowań niemieckich dla polskich ofiar eksperymentów pseudomedycznych w latach 1945–1989*, Warszawa 2004.

Wolfson Michael, „Polens Forderungen zeugen von Doppelmoral” *Bild*, z 10 stycznia 2023.

Żerko Stanisław, *Reparacje i odszkodowania w stosunkach między Polską a RFN (zarys historyczny)*. Poznań: Instytut Zachodni, 2017.

Żerko Stanisław, „Sprawa niemieckich odszkodowań za II wojnę światową w stosunkach między Polską a RFN” *Colloquium” Pedagogika Nauko o Polityce i Administracji*, nr 3 (2019): 101-126.

This article is published under a Creative Commons Attribution 4.0 International license.

For guidelines on the permitted uses refer to <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>